

Tanulmány

REICHERT GÁBOR

„A két hang hasonlított egymásra, de valahogyan mégis különbözött egymástól”

Déry Tibor „legelső” pályakezdése (1917–1920)

1.

Alighanem Déry Tibort nevezhetnénk a magyar irodalom leghosszabb ideig „érlelődő” szerzőjének – már amennyiben hitelt adnánk az élete vége felé írt önéletrajzi regényeiben megfogalmazott állításoknak. E műveiben, az 1967-es *Ítélet nincs*ben és az 1976-os *Kyvagiokén*ben lépten-nyomon hangoztatja, hogy ötvenéves kora előtt jóformán semmi érdemlegeset nem tett le az asztalra, első „úgy-ahogy kielégítő” munkájának az 1938-ban elkészült *A befejezetlen mondatot* tartja.¹ Pályája első három évtizedét egy tehetségesnek tűnő, de amatőr író érdemtelen szárnypróbálgatásainak tekinti e visszaemlékezések alapján, azt azonban maga sem tudja meggyőzően magyarázni, hogy ha valóban reménytelenek voltak e fiataalkori (de milyen hosszú is volt ez a fiataalkor!) alkotásai, vajon miért is foglalkozott továbbra is főállásban az irodalommal. Az *Ítélet nincs*ben afféle intuitív sugallatra való hivatkozással próbálja feloldani ezt az ellentmondást (nem sok sikerrel):

Kitartást az adott – ismétlem, három évtizedig –, hogy éreztem, többet érek – bocsánat! – mint amennyit mutatok. Az aránytalanság fájt, mint tüske a húsbán, a joggal-jogtalanul feltételezett tehetség s az eredmény között; ennyiben elsősorban önmagam ellen vívtam. Magamra voltam elsősorban megsértve, következképp az egész világra is. [...] Mert hogy az, amit ideiglenesen kisereltem magamból, semmit sem ér, azt feltehetően mégiscsak tudtam vagy sejtettem az élet fenntartásához szükséges öncsaláson túl.²

Déry alighanem túlzásba esett saját munkásságának ilyen mértékű alábecsülésével, hiszen például avantgárd korszakából fennmaradt versei, elbeszélései, drámái a magyar avantgárd irodalom legerősebb darabjai közé tartoznak. Önmarcangoló állításai pedig különösen igazságtalannak tűnnek, ha azt is számításba vesszük, hogy a '10-es évek végétől kibontakozó szerző legkorábbi szövegei is jó néhány ponton megelőzik a későbbi mester prózai alkotásait. Így tehát ha nem is állíthatjuk, hogy Déry Tibor legnagyobb remekművei ezekben az évtizedekben keletkeztek, mindenképpen fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a későbbi pályaszakaszok szempontjából fontos, s önmagukban sem érdektelen szövegek láttak napvilágot a szerző „harminc éven át tartó” pályakezdése során.

Figyelemreméltó a kései visszatekintések azon tanulsága is, miszerint Déry egy kalap alá veszi legszorosabban vett írói indulását – vagyis az 1920-tól kezdődő bécsi

¹ DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 344. (A továbbiakban: *Ítélet nincs*.)

² *I. m.*, 343–344.

emigráció előtti műveit – és tulajdonképpeni avantgárd korszakát, amely 1920-tól jóformán 1933 karácsonyáig, *A befejezetlen mondat* megírásának elkezdéséig tart. Ily módon az utókor hajlamos szem elől téveszteni, hogy szerzőnk legelső kísérletei, bár nem voltak mentesek az avantgárd (ekkor főleg expresszionista) hatásoktól, mégsem egészen kezelhetők együtt a későbbi, a Kassák-kör bővületében írt műveivel. Déry Tibor ugyanis elsősorban nem a kassáki avantgárd minden előzményt felrúgó, radikális művészeti változásokat sürgető irodalomszemléletén szocializálódott, hanem a '10-es évek Osvát Ernő, Ady Endre, Babits Mihály és mások által dominált nyugatos hagyományán. Dérynek tehát sokakhoz hasonlóan (mint például Illyés Gyula, József Attila és mások) sajátos, „kettős” irodalmi nevelődésben volt része: egyszerre tekintette vállalhatónak a Nyugat által képviselt, a 19. századi művészeteszményt meghaladó „korai modern” irodalomszemléletet, s a még az „elszakadásnak” ezt a fokát is keveslő avantgárd tendenciákat. Persze a '10-es évek közepén, Déry írói indulásának idejében Magyarországon e két „mozgalom” még nem szakadt el ilyen élesen egymástól: elég arra gondolnunk, hogy Babits Mihály 1916 szeptemberéig vár a Nyugatban is gyakran publikáló Kassák vezette új folyóirat, a Tett és a körülötte kialakult szellemi műhely bírálatával.³ Déry sem érezhette még ekkor a „pártszakadás” lehetőségét, így érthetővé válik, hogy az expresszionista prózanyelvvel is kísérletező fiatal író hogyan tekinthette a Nyugatot szellemi fejlődése legfontosabb színterének, s talán arra is magyarázatot találunk, hogy visszatérő írásaiban miért is kezeli együtt a '10-es évek nyugatos pályakezdését a következő másfél évtized ízig-vérig avantgárd munkásságával.

Déry induló pályaszakaszában jól megfigyelhető a formabontó prózanyelvekkel való kísérletezés és a 19–20. századi modern realizmus hagyományának együttes jelenléte: egyes szövegei inkább az előbbi, poétikus nyelvezetet tudják magukénak (például az 1917-es *Lia*, vagy az 1920-ban keletkezett *Salamon tornya*), mások inkább az utóbbit, vagyis a tényrögzítést és a társadalomábrázolást célzó tárgyilagosabb hangnemet (*A két nővér*, 1917, *Ellopott élet*, 1918). Emigráció előtti korszakának legjelentősebb kisregénye (*A kéthangú kiáltás*) pedig éppen azért válhat érdekessé a Déryszakirodalom számára, mert e szemléletmódbeli kettősség (avantgárd próza versus realizmus) egyazon műben nyilvánul meg az elbeszélés mód polifóniáján, nem mellékesen pedig a főszereplő, Diró hasadt személyiségének „többhangú” megjelenítésén keresztül.

Ha tágabb kontextusba helyezzük a '10-es évek két – egymástól meglehetősen távolságban lévő – paradigma között őrlődő szárnypróbálgatásait, úgy arra is felfigyelhetünk, hogy ez a bizonyos „két hang” a pálya későbbi szakaszaiban sem jut végleg dűlőre egymással. Az életmű egyik csúcsának tekinthető *A befejezetlen mondat* nyitja meg Déry „realista korszakát”, amely körülbelül két évtizedig, az 1950-es évek végéig tart. (Nem szabad persze figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt, hogy az íróra ekkoriban egyébként is erősebb hatást gyakorló realista hagyomány az 1945 utáni átpolitizált irodalmi közbeszéd kizárólagos prózanyelvévé vált, Dérynek tehát

³ BABITS Mihály, *Ma, holnap, és irodalom*, Nyugat, 1916/17, 328–340.

más választása nem is igen maradt az írói érvényesüléshez.) A *G. A. úr X-ben, A kiközösítő*, vagy akár a fent már említett önéletrajzi regények azonban ismét visszatérnek a néhány évtizedig teljesen elhagyott avantgárd indíttatású szövegépítkezéshez, s a realizmus „hangja” mellett újra feltűnik a valóságtól elrugaszkodottabb, líraibb nyelvezet a kései regényekben. Az 1910-es évek Déry-művei tehát jóformán modellálják a teljes életmű szemléleti vívódásait, ezért pedig különösen indokoltta válik a szerző pályakezdésének újraértékelése.

2.

Ahogy már szó esett róla, Déry írói indulása a Nyugathoz, s különösen Osvát Ernő liberális szerkesztői szemléletéhez kötődik. A levelezésben fennmaradt legkorábbi, a Nyugat szerkesztőségének írt küldemény 1914 eleje táján keletkezhetett, amelyben Déry utal arra, hogy nem ez az első közeledési kísérlete a folyóirat felé: „2 év előtt néhány versemet bemutattam Osvát Ernő Úrnak, a Nyugat akkori szerkesztőjének, aki volt olyan szíves további munkára biztatni, néhány kedves, jóakarátú tanáccsal ellátni, és felhívni, hogy őt rövid időn belül újból felkeressem.”⁴ Leveléhez ezúttal egy novellát csatolt, amely ismét nem nyerhette el Osvát tetszését, hiszen a Nyugat még néhány évig nem közölt szöveget tőle. (A kapcsolatkeresés a korszak legmeghatározóbb irodalmi folyóiratával azért is különösen fontos, mert Déry Osváttól várta a megerősítést arra, hogy felhagyjon a hivatalnoki munkával, és csakis az írásra koncentráljon.) A levélben emlegetett novella nem maradt fenn a hagyatékban, azonban Déry rövid összefoglalója alapján is nyilvánvaló, hogy bár a Nyugatot tekintette az ízléséhez legközelebb álló irodalmi orgánumnak, érdeklődése már ekkor más irányba fordult, mint a folyóiratban megjelenő szerzők legtöbbjéé: „Novellám tisztán drámai novella. Minden mondat egy mozzanat, cselekvés. Egyik cselekvés a másikból következik, fejlődik, tehát értelmező kötőszavak feleslegesek. Egyik cselekvés a másikat magyarázza; minden helyzetnek a jellemzése cselekvés által történik, tehát jelzőknek használatát általában kerültem.”⁵ Botka Ferenc szerint a rövid önjellemzés arról tanúskodik, hogy a fiatal író valószínűleg már ekkor az expresszionizmus formai jegyeit próbálta írásaira adaptálni. Déry egyébként önéletrajzi regényében nem említi ezt a levélváltást, és úgy állítja be magát, mint aki az 1912 körüli első elutasítás után többé nem volt hajlandó a Nyugat körének kegyeit keresni, s mintha nem is ő, hanem egyedül Osvát törekedett volna a kedvezőtlenül indult kapcsolat helyreállítására.⁶

A „helyreállításra” azonban 1917 januárjáig várni kellett: a Kabos Ede szerkesztette *Érdekes Újság* 1916-ban kiírt irodalmi pályázatán, amelynek bírálóbizottságában Osvát is helyet foglalt, Déry második helyezést ért el *Lia* című kisregényével. (Az első díjat Bónyi Adorján, a Pesti Hírlap tárcaírója nyerte *Szerénád* című regényé-

⁴ DÉRY Tibor levele a Nyugat szerkesztőségének, 1914 eleje = *DÉRY Tibor levelezése 1901–1926*, közreadja BOTKA Ferenc, Bp., Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 76.

⁵ *I. m.*, 77.

⁶ Vö. *Ítélet nincs*, 426.

vel, amely, bár a bírák ítélete szerint sem kifejezetten súlyos mű, a pályázati anyagok közül úgymond a „legkerekesebb” volt.) Az 1917. január 21-i számban közölt eredményhirdetésben külön kiemelik a *Liát*: „A Lia a pályázatnak talán a legkülönösebb és legegényibb darabja. Egy, az életből lassanként kiszakadt embernek története, vad és lázas szerelmi líra, talán a legkevésbé regény, de bizonynyal a legforróbb szerelmes költemény.”⁷ Déry valószínűleg azért nem kaphatta meg az első díjat a meglehetősen közpszerű Bónyi helyett, mert a bizottsági tagok közül egyedül Osvát volt az, akinek maradéktalanul elnyerte a tetszést a *Lia* szövege: talán ő volt az egyetlen, aki Déry mellett kardoskodott. Erre abból következtethetünk, hogy a konzervatív Pesti Hírlap-konszern érdekltségébe tartozó Érdekes Újság nem is volt hajlandó közölni a második helyezést elért pályaművet, holott erre elvileg lehetőséget kellett volna biztosítania. Osvát ekkor, 1917 elején látta elérkezettnek az időt arra, hogy a többször elutasított fiatal írójelölt hóna alá nyúljon: a Nyugat 1917-es évfolyamának február 1-i és 16-i számaiban teljes terjedelmében közölte a kisregényt.⁸ Déry azonnal feltűnést keltett az irodalmi életben, ám annak ellenére, hogy többen elismerték művének kiválóságát, az igazi szenzációt a *Lia* kapcsán kirobbant sajtópere okozta.

A konzervatív sajtófelügyelet írásban elkövetett szeméremsértés miatt fogta perbe a fiatal hivatalnok-író, de a kirótt 1200 koronás pénzbírságot szerencséjére a Nyugat szerkesztősege fizette. A *Liát* ért, pornográfiát és erkölcstelenséget emlegető vádak⁹ mai szemmel nézve megalapozatlannak, hovatovább nevetségesnek tűnnek, a végnapjait élő Monarchia irodalmi közízlésének azonban valóban túl szókimondó lehetett a földi szerelmet égi magasságokba emelni igyekvő történet. A kisregény egy fiatal, önmagát nem találó írójelölt (furcsa egybeesés...) művészi és szerelmi vívódásait tematizálja: megjelenik benne művészet és szerelem mint két egymást kizáró „erőhatás” véget nem érő harca, Endrei Tibor, a főhős pedig e két véglet között ingadozva hol az egyiknek, hol a másiknak hódol be. Pomogáts Béla szerint a *Lia* jelentősége Endrei benső kettősségének megjelenítésében rejlik: „[...] egyszerre félszeg és vakmerő, gátlásokkal küzd, s gátlásait hirtelen vallomásokkal, váratlan cselekvésekkel törli meg. Belül csupa nyugtalanság és feszítő erő, egyéniségét és a külvilágot képtelen összebékíteni.”¹⁰ Endrei a beteljesült szerelem mámorától a féltékenység önmarcangolásán keresztül a természetbe való teljes visszavonulásig számos stációt bejár: extatikus (néhol már inkább szentimentális) jelenetek sorakoznak egymás után az ígéretes, de nem túl feszesen szerkesztett szövegben. A nem különösebben izgalmas szűzsét a szöveg felépítése „javítja fel”: a *Lia* *A kéthangú kiáltást*, sőt akár a későbbi műveket, például *A befejezetlen mondatot* megelőlegező módon játszik el a

⁷ Idézi UNGVÁRI Tamás, *Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 36.

⁸ DÉRY Tibor, *Lia*, Nyugat, 1917/3, 231–262; 1917/4, 327–359; illetve UÓ., *Lia. Korai elbeszélések 1915–1920*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1996, 14–80. (A továbbiakban: *Lia*.)

⁹ Vö. Andor József az Élet hasábjain megjelent tárcájával: „Megállapítjuk a protekciós dilettantizmus előrenyomulását [a Nyugat] minden rovatában: Déry (sic!) Tibor-féle bankfiúk pornografikus kísérletei, vakmerő és tudatlan nekigázolások magának a Nyugat eredeti programjának, forradalom haladás nélkül, megfeleledkezés a valaha hirdetett tisztultabb irodalmi jövőről.” (Szén [ANDOR József], „*Az irodalmilag művelt közönség*”, Élet, 1917/43, 1033.

¹⁰ POMOGÁTS Béla, *Déry Tibor*, Bp., Akadémiai, 1974, 15.

nézőpontok folyamatos váltakoztatásával. Az egyes szám harmadik személyű elbeszélésmódot sűrűn váltják fel Endrei naplójegyzetei, sőt a „valós idejű”, egyes szám első személyű nézőpont is többször megjelenik a szövegben. A narrációs változatosság azonban itt még nem válik olyan pontosan kitapinthatóvá, mint akár az egy évvel későbbi *A kéthangú kiáltásban*, a különböző elbeszélői szölamok jórészt túlzottan is hasonlítanak egymásra ahhoz, hogy a valódi polifónia benyomását keltsék. Minden hibája ellenére a *Lia* váltotta meg Déry Tibor belépőjét a magyar irodalmi életbe, és nemcsak a Nyugat, hanem a hazai avantgárd mozgalom jelei is felfigyeltek a fiatal íróra. Osváton kívül ugyanis Kassák Lajos is felfedezte a Déryben rejlő lehetőségeket, s kísérletező prózáját rokonnak érezte saját expresszionista törekvéseivel. Egy évtizeddel később így emlékezett vissza Déry indulására a Századunk hasábjain:

Vagy tíz-tizenkét év előtt a Nyugat-ban megjelent Lia című kisregényével lépett be Déry az irodalmi köztudatba. A Nyugat gárdája mellett úgy világszemléleti, mint formai új célkitűzésekkel, már dolgozott a Ma csoportja is, s mi akkor érdeklődéssel figyeltünk fel Déry kisregényére. Ez az írás témalátásában és megjelenési formájában egyaránt elkülönült Ady és Móricz irodalmától. Joggal gondoltuk, hogy a fiatal íróban az akkor alakuló futurista, expresszionista mozgalmak egyik magyarországi képviselője fog kibontakozni.¹¹

Bár az avantgárd poétikák valóban erősen hatottak a *Liára* (sőt már egy korábbi, kiadatlan, de a hagyatékban fennmaradt novella, az 1915 körül keletkezett *Schwarz úr öngyilkossági kísérlete*¹² is hasonló eljárásokkal dolgozik), Dérynek a Kassák vezette mozgalommal 1917 körül még eszébe sem jutott szorosabbra fűzni a szálakat. Az ekkoriban írt levelek és az *Ítélet nincs* vonatkozó fejezetei arról tanúskodnak, hogy eleinte nagy megtiszteltetésnek vette a Nyugat körének (nem egyöntetűen bár, de) pozitív visszajelzéseit, így 1917-től 1920-ig igyekezett minél közelebb kerülni az addig csak messziről tisztelt szellemi műhelyhez, Kassákék elismerése pedig furcsamód nem igazán izgatta. Első, a Nyugat-körhöz kapcsolódó élményét még időskori önéletrírásaiban is emlegeti, bár e kései szövegekben természetesen érezhető, hogy (talán túlzott) önkritikával tekint akkori önmagára és idősebb pályatársaira, amiktől az a benyomás keletkezhet a kései Déry-szövegek olvasójában, hogy a Nyugat-hatás valójában nem is volt annyira jelentős szerzőnk pályáján. Az *Ítélet nincs*ben így ír a nevezetes első találkozásról:

Az első szerelem félénkségével közeledtem az írók felé, tévesen az irodalommal azonosítva őket. [...] Osvát elhívott a *Nyugat* heti összejöveteleire, a Duna-parti Vigadó kávéházba. Hetekig, tán két hónapig is eltartott, míg elég erőt és szemérmertlenséget gyűjtöttem az olimposzi látogatáshoz, így is, mielőtt benyitottam volna a kávéházba, háromszor megkerültem a Vigadót. Annál hetykébben aztán odabent! Osváton kívül senkit sem ismertem az asztal körül, tíz-tizenöt kéznek kellett bemutatkoznom. Halálosan szégyenkezve, de annál önérzetesebben, hangosan mondtam be sorba a nevemet. Adynak is az asztalfőn, ez mormolva válaszolt. – Hogyan?... Nem értettem, kérem – kiáltottam, el nem eresztve kézzorításra már képtelen, puha kezét.”¹³

¹¹ Idézi UNGVÁRI Tamás, *Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében*, i. m., 37–39.

¹² DÉRY Tibor, *Schwarz úr öngyilkossági kísérlete* = *Lia*, 9–13.

¹³ *Ítélet nincs*, 127–128. – Az Ady-estet egyébként később tévesen Tersánszky Józsi Jenőnek tulajdonították.

Az utolsó önéletrajzi Déry-regény, a *Kyvagiokén* pedig már nyíltan viccet csinál ugyanebből az összejövetelből, s nemcsak a fiatal Déry, hanem a teljes Nyugat-kör túlbecsült dilettánsok gyülekezeteként jelenik meg az olvasó előtt:

Mi sem természetesebb, mint hogy a Vigadó nevű kávéházban, a *Nyugat* törzsasztalánál Polikárp (ti. Déry regénybeli alteregója) az ifjú költőknek kijáró kitüntető szívéllyel fogadtatott. A munkatársak felállva üdvözölték. Babits – mit tehetett egyebet? – átadta neki asztalfői helyét Ady Endre mellett, Osvát szeretetreméltón rávicsorított, még Móricz Zsigmond is felpillantott mandzsettájáról, melyre kis tömpe plajbászával a szerelem paraszti címszavainak repertóriumát jegyezte föl. [...] Veigelsberg Hugó, vagyis Ignotus is felugrott helyéről, s lábujjhegyre állt, hogy keblére ölelhesse az új idők énekesét, Polikárpot. – 1919-től 1948-ig emigrációban fogok élni – mondá fátyolos hangon –, ez idő alatt önre bízom a magyar irodalom felügyeletét.¹⁴

Az utóbbi idézet, bár rendkívül mulatságos módon tart görbe tükröt a '10-es évek irodalmi élete elé, nyilvánvalóan a szerző meglódult fantáziájának köszönhetően jeleníti meg Osvátékát ilyen gúnyos felhangokkal, az idézetek mégis jól mutatják a kései Déry lesújtó véleményét ifjúkori önmagáról, s mintha részben a Nyugat szerkesztőinek inkompetenciáját tenné felelőssé azért, amiért engedték a világra szabadítani gyengének vélt első alkotásait.

A fiatal Déry azonban valójában ekkor még örülni tudott Osváték szívéllyességének, s boldogan ismerkedett meg személyesen is a Nyugatban már olvasott írókkal, költőkkel. Osváton kívül két Nyugattal kötött szoros barátságot: Füst Milánnal és Tóth Árpáddal. Az *Ítélet nincs* külön fejezetet szentel mind a két művészbarátnak, a néhol igen megható visszaemlékezésekben Déry egész pályáját meghatározó élményként tekint a Tóth és Füst által képviselt, egymástól igen eltérő ars poeticák megismerésére:

Tóth Árpád józanságra tanított az életben, Füst Milán a szélsőségekre a művészetben. Mint a finn fürdőben, hidegből forróba s vissza a hidegbe hajtvá, ma már nem csodálom, hogy szédelegtem. Ha azt kérdezem magamtól, hogy kettejük közül kinek köszönhetek több okulást, nem tudnék válaszolni.¹⁵

Látható tehát, hogy a kései Déry igen következetlenül jár el, amikor egyrészt igyekszik meg nem történné tekinteni fiatalkori szárnypróbálgatásait, másrészt viszont hosszú fejezeteken keresztül értekezik arról, hogy mennyit is tanult az ebben a korai korszakában megismert művészekről. Ha elszakadunk a szubjektív önéletrások láthatóan kétes hitelességű állításaitól és az alkotások, illetve a fennmaradt dokumentumok tükrében próbáljuk vizsgálni, mit is köszönhet Déry az említett két barátnak, szerzőnk önmegítélésének visszaállításán kívül korai pályaszakaszának árnyaltabb megismerésére is lehetőségünk nyílik.

Tóth Árpád Déryre gyakorolt hatása (ahogy azt az idézet is mutatja) nem kifejezetten poétikai, mint inkább magatartásbeli, erkölcsi támasznak nevezhető – bár Tóth melankolikus, esztétizáló lírája nem is áll túl távol a *Lia* egyes részeitől, különösen Endrei önmarcangoló, búskomor monológjaitól: „Ha holnap sem jön el,

¹⁴ DÉRY Tibor, *Kyvagiokén*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 55.

¹⁵ *Ítélet nincs*, 153–154.

akkor... Nem holnap, ma! Mi van most, holnap, vagy ma? Nem mindegy egészen? Lia meghalt, igen meghalt. Milyen furcsa, hogy nem hiszem el. Fázom. Most hazamegyek, aludni fogok.”¹⁶ A *Lia*t követő művek ismeretében azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a Tóth Árpád-i ars poetica hatása itt nagyjából ki is merült: a két művész barátsága inkább személyes értékek felismerése folytán jött létre, Déry és Tóth irodalomestménye sosem találkozott össze igazán. Az idősebb pályatárs azonban megpróbálta egyengetni nála nyolc évvel fiatalabb pártfogoltja útját: a Hatvany Lajos által alapított, Osvát szerkesztői gyakorlatával szándékosan szembehelyezkedő Esztendő című folyóirat segédszerkesztőjeként igyekezett néhány Déry-novellát elhelyezni a lapban, ám ahogy arról 1918. augusztus 8-i levelében tudósít, közlésükre végül nem kerülhetett sor.

Az *Esztendő* számára adott novellád dolgában, sajnos, semmi újság, a novella még mindig az én pesti fiókomban hever [ti. *A bábu* című novella, amelyet Tóth Árpád csak két évvel később tudott elhelyezni a temesvári Szemlében]. Nehéz tészta ez a dolog, kedves Tibor. A báróval [ti. Hatvanyval] nem volt olyan »hangulatú« találkozásom, hogy átadhattam volna neki, pénzügyekben, előleg harcokban kellett hajszolnom. Különben is, meg vagyok győződve, még legmelegebb ajánlásomra sem fogja elolvasni. Téged ő azok közé a »pubertásos« ifjak közé számít, akiket Osvát »rászabadított« a Nyugatra.¹⁷

Tóth levele jól érzékelteti Déry megítélésének kérdésességét: valóban úgy tűnik, hogy rajta, Osváton és Füstön kívül a folyóirat belső köréből mások nem ragaszkodtak túl erősen a fiatal író műveihez (ahogy végül Hatvany sem volt hajlandó közölni őt a Nyugattal bizonyos mértékig rokon folyóiratában). Bár nincs információnk az első Nyugat-nemzedék egyéb tagjainak Déryről alkotott véleményéről, valószínűsíthető, hogy valódi ígérlet helyett inkább Osvát sokadik „pubertásos” felfedezettjének tartották. A nevezetes 1910–11-es Osvát–Hatvany-vitát láthatjuk itt megismétlődni, amelynek egyik fő vitapontja ezúttal Déry szövegeinek megítélése volt. Tulajdonképpen nem is csodálkozhatnánk rajta, hogy időskorában Déry igyekezett minél misztikusabb ködbe burkolni induló éveinek hányattatásait, hiszen szakmai visszhangja igencsak vegyes volt ezekben az esztendőekben. Elképzelhető, hogy Füst Milán, a harmadik Nyugatos jóbarát is „csak” Osvát kedvező véleménye miatt állt ki több alkalommal is Déry mellett a Nyugat belső vitáiban. Füst Milán köztudomásúan afféle „irodalmi apaként” tekintett Osvátra,¹⁸ akinek véleménye mértékadó volt a számára, ami azt is maga után vonhatta, hogy a nagyra becsült szerkesztő Déryről alkotott pozitív állásfoglalását ő is maradéktalanul magáévá tette. Az *Ítélet nincs* feljegyzései szerint Déry kapcsolata Füsttel nem is volt olyan felhőtlen és őszinte, mint Tóth Árpáddal; a könyv róla szóló fejezete szerethető, ám önös érdekei által motivált emberként mutatja be a költőt. Déry Nyugat-beli elfogadtatásában mégis oroszlánrésze volt Füst Milánnak, aki már a *Lia* megjelenése után is

¹⁶ *Lia*, 43.

¹⁷ TÓTH ÁRPÁD levele Déry Tibornak, 1918. augusztus 8. = *Déry Tibor levelezése 1901–1926*, i. m., 126.

¹⁸ „Én neki köszönöm mindazt, amit tudok – s íme most megköszönöm. Elejtett szavai tették, hogy ma már bánni tudok tehetségemmel. Ha őt meg nem ismerem, – nyilván ma sem tudnám még mi az írás – s már ennél fogva is sokkal kisebb igényű volnék magammal szemben. – Már pedig igényeim a legnagyobbak: – mert én néki írok.” (FÜST Milán, *Osvát Ernőről*, Nyugat, 1923/11–12, 861.)

minden konfliktusban Déry pártját fogta. Az *Ítélet nincs*ben az alábbi esetet hozza fel példaként:

Márai Sándor, aki akkoriban érkezett Kassáról Pestre, pisze orrával s önérzetes fellépésével alighanem felbosszantotta a költőt; egy helytelenítő, vagy tán fitymáló megjegyzéséért, melyet a Nyugat-ban megjelent első dolgozatomra tett, a lángpallosnak olyan villanásait idézte fejére, hogy a fél Otthon összeszaladt asztalunk köré. – Uram – dörögte körülbelül a költő –, ön boldog lesz, ha késő öregkorára csak egyetlen olyan mondatot tud majd felmutatni, amelyet tucatszámra találni ennek az ifúnak a munkájában.¹⁹

Füst lírája egyébként erős hatást gyakorolt Déry korabeli (igencsak gyerekcipőben járó) költészetére, amit a Nyugatban megjelent versei is alátámasztanak. Az 1917-es évfolyam tizenötödik számában közölt *Éjjel a Rózsadombon* és *Julia szép asszony* című epikus költemények látomásos szövegépítkezése és a kötetlen versformák alkalmazása egyértelműen Füst Milán lírájának befolyásáról árulkodnak.²⁰

Déry Tibor indulásának fogadtatása tehát meglehetősen változatos volt; a klasszikus modern formakincssel és az avantgárd megoldásokkal egyaránt kísérletező fiatal szerzőre mind a két „szekértábor” felfigyelt, ő eleinte azonban csakis a Nyugat érdeklődését volt hajlandó figyelembe venni. Mint azt a fenti idézetek mutatják, az akkor Ignótus szerkesztette folyóirat sem volt egységes a Déry fiatalkori zsenyéiről alkotott véleményeket illetően, az azonban bizonyos, hogy a Nyugat néhány belső munkatársa (különösen a fent említett három személy, Füst Milán, Osvát Ernő és Tóth Árpád) nyújtott ösztönzést számára irodalmi munkásságának folytatásához. Az 1918–19-ben a Nyugat jelentette Déry számára a legfontosabb „kísérleti terepet” költői és prózaírói (ekkoriban elsősorban az utóbbi) hangjának kiérleléséhez. E korszakának legfontosabb határköve kétségkívül *A kéthangú kiáltás* című kisregénye, ennek megjelenését azonban több, egymástól igencsak eltérő szemléletmódot magáénak tudó novella előzte meg. Botka Ferenc is hangsúlyozza e stílusbeli változatosság jelentőségét: „Nem egészen fél év alatt [1918 januárja és júniusa között] négy novellát tett le az asztalra, egyetlenegyszer sem ismételve önmagát; témát és hangnemet váltva egyfolytában kísérletezett.”²¹ A *Lia* expresszionista, prózába oltott lírai kísérletezéseit viszi tovább az ekkor keletkezett szövegek közül *A próba*, a *Novella* vagy *A bábu*. E művek Pomogáts Béla szerint „a szecesszióból expresszionizmusba hajló stílus szellemét és nyelvi alakzatait követik [...] Az események, emberek és a tájak mitikus megnagyítása szecessziós-expresszionista hatásra utal.”²² A laza gondolatársítások, az áradó, olykor szerkesztetlennek tűnő asszociatív szövegépítkezés valóban az első kisregényhez közelíti ezeket az írásokat, melyeknek közös jellemzője, hogy olykor prózai mű helyett szabadvers benyomását keltik. Jó példa erre a *Novella* című szöveg egy részlete (a gondolatritmus menetét külön érzékelteti

¹⁹ *Ítélet nincs*, 149.

²⁰ DÉRY Tibor, *Julia szép asszony, Éjjel a Rózsadombon*, Nyugat, 1917/15, 196–197.

²¹ DÉRY Tibor *levelezése 1901–1926*, i. m., 117.

²² POMOGÁTS Béla, *Déry Tibor*, i. m., 18.

Déry azzal, hogy akár egy-egy szót is külön sorba visz át, még erősebbé téve ezzel a lírai hatást):

Elűzött komédiás!... Ez se igaz, mert két óra múlva visszatér... pisztollyal kezében.
De hátha mégse tér vissza,... mert lelepleztem, szegényében örökre elbujdosik... akkor
szabad vagyok,... élek!
Vajon?
Elég volt... elég volt e zavarból... tiszta csak a halál!
Sietnem kell, rövid az időm.²³

A Pomogáts által „szecessziós-expresszionista” stílusúnak nevezett írások mellett Déry ekkoriban, 1918 körül kezdett kísérletezni a realista látásmóddal is. *A két nővér* és az *Ellopott élet* című, szintén a Nyugatban megjelent novellái mintha egy teljesen más szerző keze nyomát viselnék magukon: a szabadversbe hajló, lírai, enigmatikus beszédmódot e művekben felváltja a szociografikus hangoltságú realista próza nyelvezete. „A tények iránt megnyilvánuló pozitívista érdeklődés jelentkezik *Két nővér* és *Ellopott élet* című novelláiban. Ezekben szociografikus megfigyelésekre cseréli az önvallatást, naturalista valóságrajzzal váltja fel az expresszionista szenvedélyt. A szegények nyomorúságát, a proletárnegyedek életét ábrázolja a naturalizmus komor színeivel.”²⁴ Ezek a szövegek szemlátomást közelebb állnak a korabeli Nyugatos prózához, mint az avantgárd jegyeket felmutató (bár szintén a Nyugatban közölt) Déry-novellák. *A két nővér* például egy falun élő testvérpár szenvedéseit tematizálja: erőszakos, alkoholista apjuk addig sanyargatja őket, míg végül eljutnak addig az elkeseredett döntésig, hogy végezniük kell a férfival, ha normális életet akarnak élni. A hagyományos realista eszközökkel (omnipotens elbeszélő, hosszú párbeszéd, világosan, „ködösítés” nélkül ábrázolt jelenetek) dolgozó szöveg talán csak tematikus elemeiben hasonlít a korabeli avantgardista Déry-írásokra: szembetűnő, hogy Déry összes, ’10-es években keletkezett alkotásának (legyen az lírai vagy epikai) központi elemévé válik az erőszak valamilyen megnyilvánulási formája. A *Lia*, a *Novella*, *A két nővér*, az *Ellopott élet*, vagy a versek közül az *Éjjel a Rózsadombon* a műfaji és stílusbeli eltérések ellenére abban mindenképpen egymás rokonai, hogy vagy nemi erőszak, vagy gyilkosság, esetleg ezek kombinációja képezi központi motívumukat.

Kassák Lajos a már idézett, a Századunkban megjelenő, 1928-as írásában Déry realista szövegeiről is megemlékezik: „Déry, mintha hirtelen hátat fordítana a megkezdett útnak: a *Lia* után egy sereg naturalisztikusan látott novellával jelentkezett. Valószínűleg a Nyugat hatásának tükröződése volt ez Dérynél.”²⁵ Elképzelhető, hogy valóban a Nyugathoz való egyre szorosabb kötődés ösztönözte a realista novellák megírását, ám sokkal bonyolultabbá válik a képlet, ha számításba vesszük, hogy 1.: Déry egyáltalán nem fordított hátat korábbi törekvéseinek és jóformán felváltva írta realista és avantgardista szövegeit, és 2.: a realizmus nem csak múltó szeszély maradt Déry pályáján, hanem *A befejezetlen mondattól* kezdve évtizedeken át

²³ DÉRY Tibor, *Novella = Lia*, 127.

²⁴ POMOGÁTS Béla, *Déry Tibor*, i. m., 19.

²⁵ Idézi: UNGVÁRI Tamás, *Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében*, i. m. 39.

kizárólagosan meghatározta művészi szemléletmódját (ezt Kassák persze nem látta előre 1928-ban). Melyik tehát az „igazi” Déry? A '20-as években kibontakozó avantgárd művész, vagy a '30-as évtizedben „újrainduló” realista író? A kérdés valószínűleg megválaszolhatatlan, *A kéthangú kiáltás* viszont éppen azért különösen fontos Déry korai szövegei közül, mert a fent elemzett két, élesen eltérő poétika szintézise teremődik meg benne.

3.

A kéthangú kiáltás először a Nyugat 1918-as évfolyamának huszadik számában jelent meg, önálló kötetben 1921-ben, már a bécsi emigráció éveiben látott napvilágot. A korai alkotásaival időskorában igencsak kegyetlenül bánó Déry érdekes módon ezzel az egy művével kivételt tett, s az 1920 előtt keletkezett szövegei közül ez volt az egyetlen, amelyet hajlandó volt felvenni életműkiadásába.²⁶ Gesztusa talán arra is utalhat, hogy bár egyik, *A befejezetlen mondat* előtt írt könyvét sem tartotta túl sokra, Déry *A kéthangú kiáltás*ban, mint életműkiadása legkorábbi darabjában vélte felfedezni azt a halvány reménysugarat, ami a távoli jövőben nagy (vagyis inkább: „úgyahogy kielégítő”) művek megírásához vezetett. A kisregény mind tematikai, mind poétikai tekintetben az induló pályaszakasz összefoglalásának tekinthető: a realista szemléletmód és az expresszionista hatásokat mutató nyelvezet egyszerre, egymástól jól elválaszthatóan, mégis szerves egységet alkotva alakítják a szöveg menetét. További jelentősége, hogy kísérletező törekvései okán Déry közvetlenül a bécsi emigrációban megkezdődött avantgárd korszakát is megelőlegezi, a felvillanó formabontó prózapoétikai elemek mégis egy realista, tényrögzítő szöveg alapjain nyugszanak, ami viszont még előrébb, *A befejezetlen mondat* utáni művek felé mutat.

A történet háttérében az első világháború borzalmi húzódnak, a főszereplő, Diró a frontról tért haza Magyarországra. Eleinte furcsának tűnő, később már megmagyarázhatatlan, misztikus cselekedetei végsősoron a világégés lélekölő, minden emberi értéket felszámoló negatív hatására vezethetők vissza. Korábbi Déryszövegekben is előfordult már, hogy a háborús napokat átélő hátország szolgált a történet kulisszájaként, mint például az *Ellopott életben*, ahol a háborús segélyt Harpagonként rejtegető édesanya, aki saját magától és gyerekétől vonja meg a mindennapi élelmet a kislány stafíringjának összespórolása érdekében, odaadja magát egy szabadságon lévő katonának, csak hogy néhány pengővel több kerüljön az összekuporgatott pénzt őrző ládikába. Miután azonban a pénz eltűnik (az édesanya felnőtt, szintén katona fia lopta el), a megzavarodott anya vízbe öli csecsemőjét. Déry hasonló témájú novelláiban a háborús időket élő társadalom és az eseményeket közletről átéltek emberek egymástól való menthetetlen elkülönbözése jelenik meg: az eltérő tapasztalatok összeegyeztethetlensége teszi végzetessé a háborúban bármilyen módon érintett egyének és a „normális” társadalom találkozásait. *A kéthangú kiáltás* is hasonló tapasztalatokról számol be, Diró figurája a háborútól megcsömör-

²⁶ DÉRY Tibor, *A kéthangú kiáltás* = D. T., *A kéthangú kiáltás – négy regény*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 5–77.

lött egyén elidegenedését ábrázolja. Ennek megjelenítéséhez Déry egy, a világ- és magyar irodalomban egyaránt számtalanszor feldolgozott történetípust, a doppelgänger-problematikát választotta: a szerző biztosan ismerte Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde*-jét, Babits Mihály *A gólyakalifa*-ja pedig mindössze öt évvel korábban jelent meg a Nyugatban. Diró *A gólyakalifa* Táborny Eleméréhez hasonlóan folyamatosan őrlődik két éne között, hasadt elméjében a csendes, egyszeri átlagember ütközik össze az agresszív, eláztatiasodott gyilkossal, aki a fronton megtanult farkas-törvények szerint viselkedik békés körülmények között is.

Déry két monográfiája, Pomogáts Béla és Ungvári Tamás egyaránt a szöveg referenciális jelentését tartják a regény legnagyobb érdemének. Ahogy Pomogáts írja,

Déry úgy véli, hogy a háború felszabadította az emberben rejlő vad ösztönöket, s ezzel tönkretette a civilizáció évszázados eredményeit. A legfőbb veszélyt éppen ezek az ösztönök jelentik: a háborúba kergetett s eláztatiasított ember elpusztíthatja önmagát. Vagyis *A kéthangú kiáltás* nem csupán háborúellenes regény, hanem filozófiai és pszichológiai vizsgálat is.²⁷

Déry regénye valóban figyelemreméltó kísérlet a háborús tapasztalat lélekromboló hatásának fantasztikus elemekkel történő bemutatására, ám azt hozzá kell tennünk, hogy a szöveg néhol túl didaktikusan törekszik az olvasó „meggyőzésére”. Így annyiban érdemes vitatni a két monográfus véleményét, hogy *A kéthangú kiáltás*, bár a szűzsé szintjén is képes újdonságokat felmutatni a nagy elődökhöz képest, valójában poétikai megalkotottsága okán válik jelentőssé a Déry-életmű ezen szakaszában.

A kisregény című szolgálati kéthangú kiáltás jól jellemzi azt a kettősséget, ami feltűnhet az olvasónak, ha a szöveg eltérő beszédmódjait vizsgálja. A Diró beköltözése óta esténként hallható rejtélyes hangzavar akár Déry egész pályakezdését is szimbolizálhatná:

Körülbelül egy óra hosszat tartott a láрма, s a lakók később egyértelműen állapították meg, hogy két különböző hang, de mind a kettő rekedt ember hangja, hangzott valahonnan fentről, a sötétből, hogy a két hang hasonlított egymásra, de valahogyan mégis különböző volt egymástól, s hogy soha egyszerre, mindig csak egymás után vált hallhatóvá.²⁸

Egri Péter *A kéthangú kiáltás*-ról írt elemzésében rámutat, hogy a narrációs eljárások is hasonlóképpen működnek a szövegben, az elbeszélői hang nem is két, hanem három egymástól élesen eltérő változata alakítja a regényszerkezetet.²⁹ A legerősebben jelenlévő elbeszélői szólam a hétköznapi életet bemutató és a természetfeletti eseményeket racionálisan értelmezni próbáló riportszerű beszédmód. Ezeknél a részeknél a narrátor hangsúlyozottan retrospektív módon, a szemtanúk beszámolóira támaszkodva írja le a történeteket, a szereplők gondolataiba pedig nem enged betekintést, vagyis a külső szemlélő pozícióját veszi fel.

A sok kósza s túlzott hírt valódi értékére leszállítva, a következő tényállást lehetett megállapítani. Diró nyolc óra tájban jött haza. Elsőnek a kapuban álló házimesterné látta meg, ki előtt el kellett haladnia. A lépcsőn az asztalos találkozott vele szembejövet, s végül Kuhárék

²⁷ POMOGÁTS Béla, *Déry Tibor*, i. m., 21–22.

²⁸ DÉRY Tibor, *A kéthangú kiáltás*, i. m., 8.

²⁹ EGRI Péter, *Déry Tibor: A kéthangú kiáltás*, It, 1969/4, 925–934.

látták, amint befordult a padláslépcsőre, s hallották egy perc múlva a padlás vasajtájának kétszeri erős csikorgását.³⁰

A dokumentarista, a fantasztikumot szándékosan megcáfoló („valódi értékére le szállító”) szenvtelen hangtól erősen eltér, mégis vele szinte egyidejűleg van jelen a szereplőket „belülről” láttató elbeszélői szólam. Itt nyoma sincs a távolságtartó, az események alakulását az utólagos ismeretek alapján rekonstruáló hozzáállásnak, az elbeszélő egy-egy szereplőjének nézőpontját veszi fel:

A gyertya lángja fénytelenül, szünet nélkül, szortyogva lobogott. S mintha minden mozgott volna a fényben, Kuhárnak úgy rémlett, hogy az asztalos inogva ül a széken, a falon a kép ide-oda úszott. Halálra válva, csendben, mozdulatlanul nézték egymást az emberek.³¹

A harmadik „nyelvváltozat” a tulajdonképpeni expresszionista indíttatású, álomszerű, áradó lírai beszéd, amely Diró beillesztett naplójegyzeteiben jelenik meg. A „talált szöveg” regénybe illesztése később is Déry kedvelt eljárásai közé tartozott, elég arra gondolnunk, hogy *A befejezetlen mondat* mennyi naplójegyzetet (lásd Parcen-Nagy Lőrinc naplója), levelet (például Lőrinc édesapjának búcsúlevele) tartalmaz, a *G. A. úr X-ben* pedig a regény elejére illesztett előszóval egyenesen azt a látszatot kívánja kelteni, mintha a teljes történet Déry egykori iskolatársa, G. A.³² úti jegyzeteiből épülne fel. Már a *Lia* is kísérletezett ezzel a technikával, ám ott a „talált szöveg” nyelve szinte egyáltalán nem tért el az elbeszélés alaphangjától. Diró naplója azonban „kiemelkedik” a regényből, köszönhetően annak, hogy a másik két, alapvetően realista beszédmódhoz képest teljesen elszakad a valóságtól, a logikus szövegépítkezéstől. Diró írásai a *Lia*, a *Novella*, *A próba* és a többi kísérletező Déry-szöveg hangvételét idézik:

Láz ég bennem, láz, láz, láz... hogy zizeg! tűz, tűz... tűz, ha kicsap, felgyújtja az égből alácsüngő felhőket s a kiszáradt földet. A földnek kérge száraz!³³

Ha egymás mellé állítjuk a felsorolt elbeszélői szólamokat, megállapíthatjuk, hogy a rövid történeten belül is hatalmas eltérések mutatkoznak a narrációs eljárások között. Ahogy Diró egyszerre mozog a realitás talaján és a transzcendencia magaslatain, úgy a narráció is hol megmarad a tárgyilagosságnál, hol pedig elrugaszkodik tőle. Mintha csak Déry pályakezdésének két vonulatát sűrítene magába a kisregény polifóniája: a klasszikus modern és a kísérletező, avantgardista prózapoétikák egymásmellettsége *A kéthangú kiáltáshoz* hasonlóan a pályakezdés egészét meghatározta, ilyen értelemben tehát az 1918-as alkotás szimbolikus jelentőséggel is bír. Az avantgárd szabadverseket idéző szöveg és a precíz tényrögzítést célzó elbeszélői alaphang(ok) kombinációja különleges, a korszak prózájában figyelemreméltó konstrukciót eredményezett. *A kéthangú kiáltás*, helyenként túlzott didaxisa ellenére Déry első korszakának legfontosabb művei közé tartozik, jelentősége pedig még

³⁰ DÉRY Tibor, *A kéthangú kiáltás*, i. m., 55.

³¹ *I. m.*, 21.

³² G. A., vagyis Grósz Andor valóban Déry iskolatársa volt, visszaemlékezéseiben Déry többször is említi, hogy az ő hatására kezdett érdeklődni az irodalom iránt. – Vö. *Ítélet nincs*, 122–123.

³³ *I. m.*, 36.

tovább nő, ha a Nyugatos és az avantgárd hagyomány közötti szintézisteremtésre való törekvésként tekintünk rá.

Déry 1920-ban kezdődő emigráns korszaka jellemzően a különböző avantgárd (főként dadaista és szürrealista) irányzatokkal való kísérletezés jegyében telt, mégsem állíthatjuk, hogy a '10-es években „kipróbált” és többek között *A kéthangú kiállítás*-ban jelen lévő realista hang kiveszett volna művészetéből, mint ahogy azt sem, hogy avantgárd korszakának lezárulása után ne születtek volna ilyen jellegű szövegei. Annyi viszont bizonyos, hogy Déry Tibor „legelső” pályakezdése korántsem volt olyan értéktelen, mint ahogyan azt kései visszaemlékezéseiben állítja: legkorábbi írásainak számos eleme visszaköszön a későbbi szövegekben is, legyen szó akár a '20-as évek avantgárd korszakáról, akár az utána következő realista művekről. S bár igaz, hogy a legnagyobbnak tartott Déry-művek a '40-es évek közepe után jelentek meg, nem kell „felülnünk” írójuknak, amikor azt állítja, hogy *A befejezetlen mondat* mintegy a semmiből bukkant elő.